

Marinus van den Berg en Carlo Leget

Leven aan de grens

Reflecties op terminale zorg

Marinus van den Berg en Carlo Leget

LEVEN AAN DE GRENS

Reflecties op terminale zorg

Uitgeverij
Ten Have

Dag 1

Beste Carlo,

Vakantie is voor mij niet nietsdoen, maar tijd hebben... onder andere om dat te lezen wat ongelezen bleef liggen, maar ook tijd voor fietsen, natuur ervaren, nat regenen en droog waaien, kunst zien, oude maar ook nog levende abdijen, kerken en basilieken bezoeken, zoals in Vézelay, Autun, Albi, Chartres. Maar ook lekker buiten eten, in de stilte zijn en ook, wat sommigen vreemd zullen vinden, als het op mijn weg komt een concentratiekamp bezoeken. Dit jaar was dat Sachsenhausen bij Berlijn, waar het gras niet meer groen wil worden. Eerder bezocht ik Buchenwald, Dachau en Auschwitz. Ook daar zag ik dor gras. Het gras dat rouwt om het onvoorstelbare.

Dit jaar las ik in de vakantietijd de keuze die Joost Zwagerman heeft gemaakt uit de vele kleine stukjes die Kees Fens in zijn leven heeft geschreven. *Het volmaakte kleine stukje* heet deze bundel. Kees Fens schrijft zo raak over de jaren dertig, toen de geest van het nationaalsocialisme een steeds meer verstikkende geest werd waarin de prachtige kunst van mensen als Ernst Barlach en Emil Nolde tot ontaarde kunst werd verklaard – in Berlijn zag ik twee exposities van het werk van Nolde – ‘de jaren dertig zijn een ziekte geweest, die afschuwelijke ziekte van de uitholling, van de onzichtbare vertering... die toen aangetast werden zijn nog steeds niet genezen...’¹ In deze vakantietijd stelde een Kamerlid de vraag: ‘Hoeveel kost een allochtoon...?’ Een vraag van een aangetaste geest. De mens gereduceerd tot een geldobject.

Nu wilde ik je niet over deze kwestie schrijven. Ook niet

de vraag stellen hoe en of die afschuwelijke ziekte van de uitholling ook deze tijd aanvreet. Ik wilde je schrijven over de ervaring dat je iemands betekenis soms pas achteraf ontdekt en je je dan afvraagt of dat te laat is. Of kun je iemands betekenis achteraf pas echt ontdekken? Werd de Jezus-weg pas achteraf gezien of is hij nog steeds nauwelijks gezien maar slechts overwoekerd door machtsdenken? Sommige mensen zien hun tijd zo scherp dat ze hun tijd vooruit lijken te zijn. Ze hebben een kritische geest die bijzaken van hoofdstromen weet te onderscheiden. Mensen die het bos blijven zien en niet alleen de bomen. Het zijn vaak mensen die ook een zekere afstand bewaren, die niet zomaar met jou instemmen en meepraten. Mensen die vertragende vragen stellen. Meesterlijk te lezen in het boek *Strikt* van Minke Douwes.² Een roman die ik deze vakantie ook las. Een aanrader. Het vreemde is dat iemands dood je soms helpt om iemand duidelijker te zien. Iemands kern komt meer aan het licht. Ik vind dat ook altijd mijn taak en mijn uitdaging bij de voorbereiding van een toespraak bij iemands uitvaart: Wat heeft hij of zij ons willen zeggen? Wat is zijn geestelijk, zijn inspirerend testament? Maar nu deed ik de ervaring op dat ik een late lezer ben – een te late...? – van Kees Fens. Ik ben al jaren lezer van het dagblad *Trouw* en niet van *de Volkskrant*. Dat is zeker een reden. Maar misschien had ik de kleine stukjes van Kees Fens toen minder gewaardeerd dan nu. Wanneer ga je in je leven iemand of iets waarderen? Ik ben het langeafstandswandelen pas gaan waarderen toen ik het een tijdje langzamer aan moest doen. Toen ik even uit moest stappen om verder te kunnen gaan. Het verdriet was groot, maar de vreugde achteraf vele malen groter. Veel mensen gaan hun vader of moeder pas met het ouder worden meer waarderen.

In mijn eerste brief schreef ik dat ik houd van mensen die het soms net anders zeggen, die het gewone doorbreken. Ik las de volgende passage in een van die kleine volmaakte stukjes: ‘Sinds in de kerken niet meer die merkwaardige tautolo-

gische aanroep, “Van een plotselinge en onvoorziene dood, verlos ons, Heer”, wordt gezongen, lijkt de onvoorzienigheid toegenomen. Een vriend slaat de hoek van je straat om en een uur later is hij definitief uit je leven verdwenen. En in de rij wordt niet aangeschoven. Het gat naast je blijft. Want na een bepaalde leeftijd maak je geen vrienden meer, alleen kennissen, maar die zijn er slechts om ze de hand te schud-den en er ongevaarlijke woorden mee te wisselen. Je praat met ze, met een vriend kun je zwijgen. Als je ouder wordt neemt het aantal mensen met wie je kon zwijgen, geleidelijk af.³ Er wordt wel veel gepraat, maar dat verhult de eenzaamheid. Je moet misschien op een zekere leeftijd komen om deze woorden te kunnen waarderen.

Ik dacht eraan bij het wegrijden van mijn vrienden met wie ik jaarlijks een deel van mijn vakantietijd doorbreng. Zij moeten nog een paar uur rijden eer zij thuis zijn. De wegen lijken soms wel een Russische roulette. In Frankrijk zagen we niet alleen meerdere bermmonumenten, maar ook zwarte houten figuren met een kruisteken: hier is iemand verongelukt. Ook in Duitsland, waar ik tien dagen fietste zag ik ze. De herinnering aan de doden van de weg. Ik hoorde bij mijn thuiskomst over een collega-dominee, Rob van Gorkum, geestelijk verzorger in het Sint Franciscus Gasthuis hier in Rotterdam. Hij was met zijn gezin op vakantie en werd vermist. Dagenlang is er in Italië in een meer naar zijn lichaam gezocht. Wat een nachtmerrie. Zijn collega’s zouden bedroefd zijn, maar dat lijkt me zwak uitgedrukt. Ik zou verward en geschokt zijn. Wat is een juiste verwoording van gevoelens? Ik hoorde en las veel goede dingen over hem: sportief, betrokken bij jeugdsport, rustig en weloverwogen. Ook veel medewerkers van het ziekenhuis waren meer dan ontdaan, werd me verteld. In de bijbellezing van deze zondag verlangt Elia om te sterven, omdat er zoveel mensen beter zijn dan hij. Toch wordt hij geroepen om door te gaan. Bart, bij wie ik altijd koffie haal – aan de Doormanstraat hier in Rotterdam – vertelde me dat hij maandag naar de begrafenis

moest van zijn stiefbroertje. ‘Het leven gaat door,’ zei hij. Hij had niet zoveel met dat broertje. Ik voeg er vandaag aan toe: ook de dood gaat door. Vandaag vertelden medewerkers van Cadenza me over een ongeval bij Barendrecht als gevolg van een kinderfietsje dat van een caravan was gevallen. Het gebeurde vrijdag. Misschien heb ik die caravan zelfs gezien. De dood gaat verbijsterend door.

Een moeder schreef me deze zomer over haar dochter, die door een onbekende oorzaak op de weg was verongelukt. Kennelijk hadden mensen om haar te troosten tegen haar gezegd dat ze de herinneringen moest koesteren. Aan het einde van haar brief schrijft ze: ‘Maar soms denk ik dat 19 jaar herinneringen te weinig zijn om de rest van ons leven mee verder te moeten gaan...’ Deze moeder benoemt een van de thema’s in mijn boek: rouw ligt niet in het verleden, maar in de toekomst... in de vele momenten die ik met iemand had willen delen en niet kan delen.

Dat is ook het inzicht van Kees Fens. Er komen niet alleen minder mensen met wie je kunt praten over ‘weet je nog van toen’, maar vooral steeds minder mensen met wie je kunt zwijgen. Zwijgen omdat er geen woorden zijn, niets te zeggen is, maar wel een samenzijn dat genoeg zegt. De woorden van Kees Fens stemmen me dankbaar en tot nadenken omdat ze me de waarde laten zien van vrienden met wie ik kan praten en met wie ik kan zwijgen... Vrienden die zien dat er meerdere soorten van stilte zijn. Stilte als een glazen brug die verbindt, en het stilzwijgen dat afstanden vergroot. Ik zie het als een van mijn taken om bij het levenseinde de vraag te stellen: ‘Is er nu nog iets wat gezegd moet worden...?’ Er is een zwijgen dat zwaarder weegt dan een zak stenen en er is een zwijgen dat verbindt en verlicht.

Joost Zwagerman schrijft in zijn voorwoord dat veel mensen zich afvroegen of Kees Fens nu wel of niet in God geloofde. Die vraag zegt meer over de vragenstellers dan over Kees Fens... Ze zegt veel over de waardering voor het zwijgen. Ik ben blij als mijn vrienden weer veilig thuis zijn en hoop

op nog veel tijd van praten en zwijgen. Vele uren van ware vriendschap.

Met hartelijke groeten,

Marinus van den Berg

Noten

1. Kees Fens, 'Een benauwde middag', in: *Het volmaakte kleine stukje*. Keuze Joost Zwagerman. Amsterdam, Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2009, p. 59.
2. Minke Douwes, *Strikt*. Roman. Amsterdam, G.A. van Oorschot, 2010.
3. Kees Fens, 'Het gat in de rij', o.c. p. 37.

Dag 1

Beste Marinus,

Als jij mij een vraag stelt, weet ik dat je geen antwoord verwacht maar me uitnodigt om in je vragende verwondering te stappen. Dat is een verademing. En een uitnodiging die ik niet kan weigeren. Naar mijn idee worden in deze snelle en versnellende tijd te veel vragen gesteld om zo snel mogelijk een antwoord te krijgen. Te weinig wordt stilgestaan bij het belang van de vraag en het vragen zelf. Dat is een gemiste kans. Want als er een vraag opkomt, komt er ruimte voor iets nieuws. Wat dichtzit wordt geopend. Wat vastzit komt in beweging. Het opkomen van een vraag is een kostbaar moment van creativiteit. Ik zie het als een kunst om dit kostbare moment vast te houden en als een surfer zo lang mogelijk op de stuwende kracht van het vragen voort te drijven. Je voelt dan dat je drijft op een zee van ervaringen, ideeën, overtuigingen, gedachten en gevoelens die je innerlijk vullen. Alles wat je tot dan toe binnen hebt laten spoelen, stromen of hebt ingedronken. Alles wat je binnenste vult, maar wat je toch niet zelf bent of bezit. Die overweldigende volheid die iedere dag maar weer verder gevuld wordt. Wat iedere dag aan impulsen op ons afkomt is zo veel dat we het allang niet meer kunnen verwerken. Het sijpelt vaak weg, voordat het iets heeft kunnen betekenen. Ik lees in de vakantie graag grote romans uit de negentiende eeuw. Ze zijn langzamer geschreven in een tragere tijd. Dat heeft op mij een weldadige uitwerking. 'Je kunt je niet voorstellen (...) wat een genot dat voor mij is, deze landelijke luiheid. Er is geen enkele gedachte meer in mijn hoofd, je kunt er een bal doorheen rollen,' zo las ik deze vakantie in *Anna Karenina* van Tolstoj.

Terug naar jouw ervaring dat je iemands betekenis soms pas achteraf ontdekt en je je dan afvraagt of dat te laat is. Ik herken die ervaring. Wat jij schrijft over Kees Fens heb ik gehad met de poëzie van Herman de Coninck, die ik pas ontdekte toen hij net enkele jaren daarvoor gestorven was. Het voelt als een gemiste kans en een blamage. Waar was ik dan al die tijd? Zat ik te slapen? Hoe kan het dat ik zijn betoverende eerlijkheid en eenvoud niet eerder ontdekt had? Maar natuurlijk zegt het meer over mijzelf dan over de bekendheid van De Coninck.

Een ervaring uit de muziek. Dertig jaar geleden speelde ik pianosonates van Beethoven omdat mijn (overigens geweldige) leraar dat goed voor me vond. Het boeide me matig, maar ik deed het braaf. Het was immers een noodzakelijk tussenstation om bij het echte werk te komen: Chopin. Nu ik enkele decennia later de grootsheid van Beethoven zie, speel ik dezelfde stukken van dertig jaar geleden heel anders. Ik hoor en beleef er andere dingen in, geniet er enorm van, maar kan dat aan mijn kinderen niet overbrengen.

Zou het te maken hebben met ieders eigen tempo van groei of rijping? Of heeft het veeleer te maken met de openheid van onze waarneming? Natuurlijk kun je niet echt naar Beethoven luisteren als je eigenlijk Chopin wilt horen. En wat moet je willen horen om Jezus echt te kunnen begrijpen, om jouw voorbeeld over te nemen? Is dat de reden dat in de mystiek zoveel waarde wordt gehecht aan de *via purgativa*? Het leeg worden, reinigen, eerst je oren uitspuiten?

Wat voor gestolde kunstwerken geldt, geldt misschien des te meer voor levende kunstwerken. Wie kan de rijkdom van een enkele mens bevatten? Van je vrienden en de mensen van wie je houdt zie je nog het meest, omdat ze je een blik naar binnen gunnen. Maar er is altijd zoveel meer, denk ik dan. Er is zo veel dat niemand ooit te zien of te horen krijgt. Misschien soms fragmenten, als het niet meer gaat en iemand even overloopt, of iets loslaat bij een 'veilige vertrouwde vreemdeling' zoals jij hen geloof ik treffend noemt.

En dan de dood. Voor mij blijft de dood een eeuwig ambivalente en onbegrijpelijke grapjas. Wie schrijft die blijft, zeggen ze. En het is waar. Als wij er niet meer zijn, en die tijd komt vroeger of later, kunnen deze woorden nog steeds gelezen worden. En toch kun je je afvragen wat er dan met hun betekenis gebeurt. Veranderen ze niet definitief wanneer wij er niet meer zijn om ze te herroepen of te nuanceren? Krijgen ze niet een vreemde extra glans?

Ik heb je vermiste collega-dominee Rob van Gorkum een aantal keren ontmoet en met heel veel plezier met hem gewerkt. Een prachtig mens, die heel ernstig en zwaar kon zijn, maar ook heel vrolijk en licht. Iemand voor wie ik grote sympathie voelde en ook ik was ernstig geschokt door het bericht van zijn vermissing. Het is wreed en bizar dat iemand opeens niet terug kan komen. Een zieke grap van een wrede grapjas. Onbegrijpelijk. En in die onbegrijpelijkheid en mijn verzet tegen deze grapjas zit ook mijn aarzeling bij de gedachte dat de dood helpt om iemand scherper te zien.

Enerzijds wel. De dood van een mens zet de wereld stil. ‘Stop all the clocks’, zo begint het indrukwekkende Funeral blues van W.H. Auden. Stil, stilte, verstilling. In die bevroren tijd kan er de kans zijn om goed te kijken. Zoeken naar iemands kern. Speuren naar de essentie die je wilt vasthouden, wilt eren. In ere houden, dat moet zeker gebeuren. Maar wat kunnen we zien wanneer iemand niet meer leeft? Is dat niet de ambivalentie ten top, dat we denken iemands essentie beter te kunnen zien op het moment dat precies dat wat het wezen van iemand uitmaakt, wat iemand bezielde, ontbreekt? Is dat die wrede grapjas die ons weer iets flikt? Of is het zo dat we inderdaad afstand en rust nodig hebben om een mens in zijn volheid tot ons door te laten dringen?

Wanneer ik op een begrafenis een bidprentje krijg, met een foto en een klein tekstje, bewaar ik dat altijd met veel eerbied. Ik weet dat het een beeld is waarbij vele vragen te stellen zijn. Een momentopname, de film van het leven even stilgezet, een constructie, een compositie waar we troost aan

ontlenen, een stukje papier dat veel niet vertelt of zelfs verzwijgt. Maar ook een monumentje om ons zwakke geheugen te steunen. Een klein juweeltje dat ontstaan is door vele jaren die samengeperst zijn in enkele woorden en een beeld. Schitterend, maar dood. Alleen het licht van ons geheugen kan het nog tot leven brengen. Misschien een kleine leugen. Maar eentje om bestwil. Om die wrede grapjas niet het laatste woord te geven.

Hartelijke groet,

Carlo